

DE GEMEENSCHAPPELIJKE SOKKEL VAN WAARDEN

Johan Braeckman *Hoogleraar Wijsbegeerte, UGent*

DE GEMEENSCHAPPELIJKE SOKKEL VAN WAARDEN

EEN MOEILIJK TE OMSCHRIJVEN BEGRIP

De ‘gemeenschappelijke sokkel van waarden’, wat kan dit precies betekenen? Kunnen waarden wel gemeenschappelijk zijn? Is het wenselijk om een ‘gemeenschappelijke sokkel van waarden’ te hebben? Of is het net van belang dat elkeen zijn of haar waarden autonoom kan kiezen en ernaar kan leven? Laten we beginnen bij het begin. Waarover spreken we eigenlijk als we het over ‘waarden’ hebben? Sommige begrippen zijn ons zo vertrouwd dat we zelden stilstaan bij hun precieze betekenis. De theoloog Augustinus schreef dat hij weet wat tijd is, zolang niemand vraagt om het uit te leggen. We kunnen zijn opmerking ook toepassen op termen zoals ‘ruimte’, ‘materie’ en andere begrippen uit de

‘Elke samenleving moet zich telkens weer opnieuw bezinnen over de kernwaarden die men gerespecteerd wil zien en over de normen die daarbij horen.’

fysica en de natuurwetenschap. Maar ze geldt evengoed voor belangrijke woorden uit de morele of ethische sfeer, zoals ‘waardigheid’, ‘recht’ en ‘integriteit’, en overigens ook voor moraliteit en ethiek zelf. Een duidelijke omschrijving geven van wat het begrip ‘waarde’ precies betekent, is niet zo eenvoudig. We lopen het risico een circulaire definitie te geven: waardevol is datgene wat we waarderen, en wat we waarderen is waardevol (en, als we Lucebert mogen geloven, ook weerloos). Dat schiet niet op. Een bijkomende moeilijkheid is dat het begrip ‘waarde’ in meerdere contexten opduikt, bijvoorbeeld in de economische: de waarde van de dollar, de waarde van mijn aandelen of de waarde van het vastgoed aan de kust. Of in de medische en wetenschappelijke context: de hematocriet-waarde van een renner of de pH-waarde van een verwarmd zwembad. Maar de context waarover het in het decreet betreffende het sociaal-

cultureel volwassenenwerk gaat, is duidelijk anders. Het begrip ‘waarde’ heeft hier veeleer te maken met datgene waaraan we als mensen – met onze soortspecifieke psychologische kenmerken, vanuit onze individuele persoonlijkheidsstructuur en gekanaliseerd door onze culturele eigenheid – op een fundamentele wijze belang hechten en betekenis geven. Als de waarde van mijn aandelen op de beurs keldert, dan kan ik er wakker van liggen en chagrijnig om zijn, maar ik heb niet het gevoel dat mijn identiteit aangetast wordt of dat de structuur van mijn mens- en wereldbeschouwing desintegreert. Maar stel dat ik slechts de helft krijg van het loon dat mijn collega ontvangt, ook al doen we exact hetzelfde werk en kan ik aantonen dat ik het minstens even goed uitvoer, dan is de kans reëel dat ik in de kern van mijn persoonlijkheid aanvoel dat deze situatie onrechtvaardig is. Anders gezegd: rechtvaardigheid is voor mij een belangrijke waarde en het ongelijke loon tast die waarde aan. Als dit op maatschappelijk niveau gebeurt, kan een meerderheid dit aanvoelen en inschatten als een aantasting van de pijlers van de samenleving zelf.

BASIS- EN INSTRUMENTELE WAARDEN

Elke samenleving, in elke historische periode, kan slechts naar behoren functioneren als bepaalde basiswaarden impliciet of expliciet het samenleven reguleren. Ook in onze tijd, in westerse, liberale democratieën, zijn sommige waarden tot de kern gaan behoren van het intermenselijk verkeer. Rechtvaardigheid behoort daartoe, net zoals gelijkheid, vrijheid, solidariteit, respect en burgerschapⁱ. Over elk van die waarden is bijzonder veel gezegd en geschreven, en toch is en blijft het niet helemaal duidelijk wat we er precies onder kunnen verstaan, hoe we ze moeten invullen en wat hun onderlinge verhouding is. Natuurlijk hebben we wel een globaal idee en vaak kunnen we zeer concreet aantonen hoe een waarde aangetast wordt. Stel dat de politie mij aanhoudt en mij zonder

i Zie het Eindverslag van de Commissie ter invulling van de cursus maatschappelijke oriëntatie. http://www2.vlaanderen.be/docs_cms/vlaanderen/comBossuytLR.pdf

DE GEMEENSCHAPPELIJKE SOKKEL VAN WAARDEN

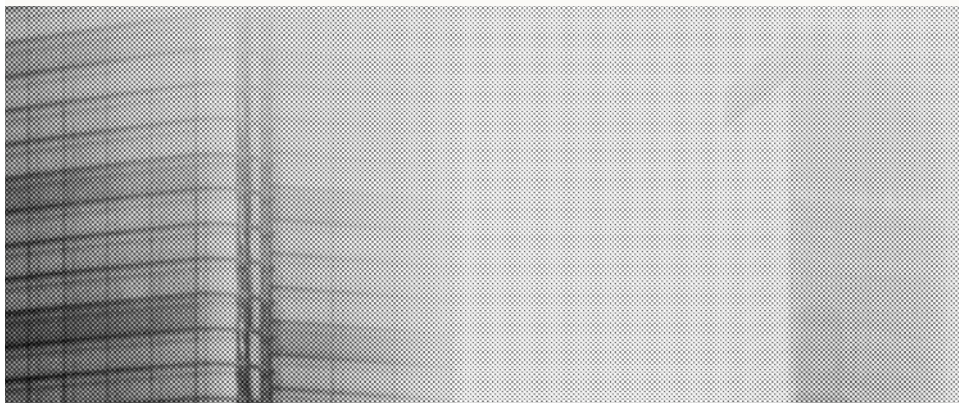
redelijke argumentatie – ik ben bijvoorbeeld niet in het bezit van drugs of ik word niet gezocht voor een misdrijf – in de gevangenis opsluit, dan conflicteert dat met mijn vrijheid. Dit geldt overigens voor iedereen: het is op zich een waarde dat we op dezelfde wijze elkaars basiswaarden respecteren. Als een willekeurige opsluiting in mijn geval conflicteert met de waarde vrijheid, dan zou dat ook voor jou gelden mocht je ongemotiveerd in de gevangenis belanden.

De basiswaarden beïnvloeden elkaar onderling en zijn tot op zekere hoogte samenhangend. Je kan bijvoorbeeld moeilijk echte vrijheid hebben zonder gelijkheid, of rechtvaardigheid zonder respect. Verder zijn er diverse waarden die met de basiswaarden verbonden zijn en die we noodzakelijk eveneens moeten respecteren. Men kan ze ‘instrumentele waarden’ noemen. Zo moeten we bijvoorbeeld redelijk zijn in onze houding tegenover andere waarden. Het is mogelijk dat ik in sommige omstandigheden terecht van mijn vrijheid beroofd word, maar dan moet daar een redelijke argumentatie tegenover staan. De waarde die we ‘rationaliteit’ of ‘redelijkheid’ noemen, is relevant voor nagenoeg elke basiswaarde. Als ik bijvoorbeeld minder loon krijg dan iemand anders, dan kan dat enkel rechtvaardig zijn als daar rationele redenen voor zijn. Dit roept natuurlijk weer andere vragen op: wat is dat dan, een ‘rationele reden’? Dat ik minder lang studeerde? Dat ik minder ervaring heb? Dat ik donkerharig ben? Of dat ik in België geboren ben? We trachten in dit soort kwesties zinvolle, redelijke argumenten te onderscheiden van willekeurige, betekenisloze argumenten. Mijn haarkleur is niet relevant voor de job die ik uitvoer, maar het aantal jaren ervaring misschien wel.

NORMEN EN CONFLICTERENDE WAARDEN

De argumenten die we naar voren brengen om waarden kracht bij te zetten, noemen we vaak ook ‘normen’. Ze regelen in de praktijk ons handelen, met inachtneming van diverse basiswaarden: ze zijn in die zin normatief, ze leggen ons een bepaalde handelingswijze op. Zo moet ik bijvoorbeeld als personeelsdirecteur de norm volgen dat ik niet wille-

keurig mag discrimineren bij aanwervingen, anders is mijn gedrag in strijd met basiswaarden zoals gelijkheid en rechtvaardigheid. In mijn job als leerkracht staat de waarde kennisoverdracht centraal. Een van de normen die mijn job vormgeven, is dat ik op zoek moet gaan naar de meest betrouwbare kennis die momenteel beschikbaar is en die kennis dan ook moet overbrengen. Stel dat ik de leerlingen pseudowetenschap aanleer, dan handel ik niet volgens de norm en is mijn handelen in strijd met een van de kernwaarden van mijn job als leerkracht.

Vaak is het duidelijk, ook concreet en praktisch, welke waarden centraal staan en welke normen ik moet volgen. Als ik aan topsport doe en me voorbereid op de Olympische Spelen, dan is het niet merkwaardig dat ik gezondheid waardevol vind. Ik doe er dan goed aan om de normen te volgen die me opleggen niet te roken, niet te drinken en voldoende evenwichtig te eten. Maar in veel gevallen is het minder duidelijk welke waarden centraal staan of welke normen ik moet volgen. Waarden kunnen onderling conflicteren. Ik vind mijn gezondheid waardevol, maar het genot van een goede sigaar en een glaasje cognac eveneens. Of ik vind

DE GEMEENSCHAPPELIJKE SOKKEL VAN WAARDEN

het waardevol om over van alles en nog wat mijn mening te geven, maar respect voor de gevoelens van mijn medemensen, ook al vind ik hun gedachtegoed soms volstrekt irrationeel, behoort eveneens tot mijn waardepalet.

Soms kunnen dergelijke conflictsituaties gemakkelijk opgelost worden. Ik kan bijvoorbeeld mijn innerlijke vrede bewaren door voldoende te sporten en gezond te eten en enkel in het weekend een sigaar te roken. Of ik kan naar manieren zoeken om mijn meningen te kennen te geven zonder frontaal de gevoelens van andersdenkenden te kwetsen. Maar op het niveau van de samenleving – en dit steeds meer naarmate ze meer divers is wat waarden en normen betreft – liggen de zaken geregeld heel wat ingewikkelder. Zo kan ik vrijheid, zelfbeschikking en autonomie bijzonder belangrijke waarden vinden, net zoals het respecteren van andere culturele waarden en normen, gebruiken en gewoontes. Die twee waarden zijn evenwel lang niet altijd compatibel. Soms komen ze eenvoudigweg mooi samen: wie in niet-westerse, traditionele klederdraht rondwandelt in een Vlaamse stad resoneert met beide waarden. Ik respecteer zowel de autonomie als de culturele expressie op zich. Maar als diezelfde persoon zijn baby ritueel wil laten besnijden, dan botst dit zowel met de autonomie van het kind als met meerdere andere kernwaarden. Dat betekent dat ik niet anders kan dan in sommige situaties een hiërarchie van waarden maken: de waarde van respect voor culturele diversiteit wordt in dit voorbeeld ondergeschikt gemaakt aan waarden zoals autonomie, zelfontplooiing en lichamelijke integriteit.

GEMEENSCHAPPELIJKE WAARDEN?

Elke samenleving moet zich telkens weer opnieuw bezinnen over de kernwaarden die men gerespecteerd wil zien en over de normen die daarbij horen. We trachten de consensus hierover vast te leggen in wetten en hanteren daarbij begrippen zoals ‘rechten’ en ‘plichten’. Ik heb bijvoorbeeld het recht om mijn mening vrij te kunnen uiten en de overheid moet erop toezien dat ik van dat recht gebruik kan maken, ook

– of zelfs vooral – wanneer mijn mening de overheid niet welgevallig is. Er zijn evenwel ook rationeel beargumenteerbare uitzonderingen op mijn recht op vrije meningsuiting, meer bepaald wanneer mijn meningsexpressie fundamenteel conflicteert met andere kernwaarden. Als ik bijvoorbeeld oproep tot geweld, dan is dit in strijd met waarden zoals vrijheid, gezondheid, veiligheid en lichamelijke integriteit. In een democratie komt het erop aan om een evenwicht te vinden tussen diverse waarden die van belang zijn voor grote of kleine delen van de bevolking en die niet manifest in strijd zijn met andere waarden waarover een zekere mate van consensus bestaat. Dat bijvoorbeeld veel mensen het eten van vlees waardevol vinden, conflicteert potentieel met de waarde van dierenwelzijn en respect voor de gevoelens van dieren. Dit wordt gedeeltelijk opgelost door dieren zo goed mogelijk te behandelen tijdens hun leven en door ze zo pijnloos mogelijk te doden. Maar het spanningsveld blijft bestaan. Misschien kan het enkel opgeheven worden wanneer niemand nog dieren eet. Dit voorbeeld toont meteen aan dat waarden tot op zekere hoogte relatief zijn. Ze worden tenslotte door mensen bedacht, beleefd en doorleefd, ook al kan men van mening zijn dat ze door tussenkomst van hogere machten tot ons zijn gekomen.

OVER DE RELATIVITEIT VAN WAARDEN

Zowel de geschiedenis als de vergelijkende studie van culturen tonen duidelijk aan dat waarden niet absoluut zijn. We weten niet veel af van de kernwaarden van de samenlevingen die de grotten van Altamira en Lascaux beschilderden, maar de kans is groot dat ze in sterke mate afweken van die van de 21ste-eeuwse westerse samenlevingen. De mensen die leefden in het neolithicum, de oud-Egyptische culturen en pakweg de oude Grieken en Romeinen dachten aantoonbaar vaak in sterke mate anders na over de kernwaarden van hun cultuur dan bijvoorbeeld de gemiddelde Europeaan of westerling vandaag. Het verschillende gewicht dat men in verschillende tijden en culturen aan waarden hecht, kan tot expressie komen in uiteenlopende culturele gebruiken en gewoonten. Bij

DE GEMEENSCHAPPELIJKE SOKKEL VAN WAARDEN

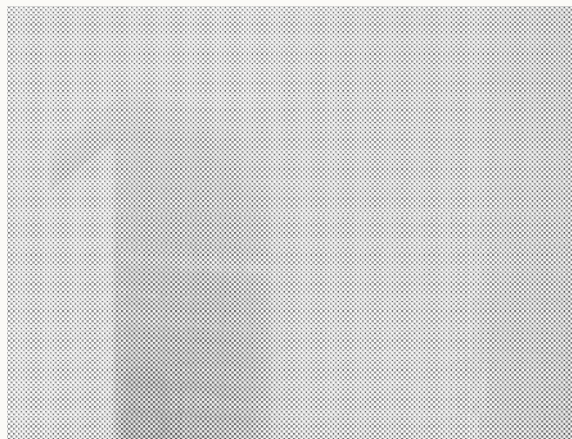
nader inzien kan men evenwel vaak ook vaststellen dat men onder de diversiteit aan gebruiken en gewoonten eenzelfde belang aan basiswaarden hecht. Herodotus merkte bijvoorbeeld al op dat verschillende culturen zeer uiteenlopend omgaan met hun doden. Sommige verbranden de lijken, andere willen ze begraven, nog andere laten ze door de dieren opeten. Onderling keuren ze elkaars handelwijze ten stelligste af. Toch zijn al deze verschillende omgangsvormen een expressie van respect voor de doden. De lijken verbranden is dan op zich niet meer of minder respectvol dan ze te begraven.

‘Als alle waarden gelijkwaardig zijn, dan is er geen fundamenteel argument om wie zijn waarden toch als superieur beschouwt in het ongelijk te stellen.’

Het is nuttig om vanuit dit perspectief na te denken over hedendaagse discussies omtrent de diversiteit aan handelingen en gebruiken. Denk bijvoorbeeld aan mannen en vrouwen die elkaar al dan niet een hand geven. Als een joodse of islamitische man de hand van een vrouw niet wil schudden, komt dit niet noodzakelijk voort uit een gebrek aan respect. Het gaat om historisch gegroeide verschillen in gebruiken, handelingen en gewoonten. Als de kernwaarden op zich erkend worden, kan een moderne democratische samenleving in staat zijn om dit soort diversiteit te integreren. Maar de situatie is uiteraard complex en we moeten goed geïnformeerd zijn over diverse kwesties vooraleer we een correcte inschatting kunnen maken. Hoe kunnen we bijvoorbeeld weten dat de weigering om een hand te schudden op zichzelf een uiting van respect is? Of het tegenovergestelde: een vorm van expliciet seksisme? Men kan ook van mening zijn dat het afschaffen of veranderen van bepaalde gebruiken en gewoonten een signaal van loyaliteit is ten opzichte van de basiswaarden van de maatschappij waarin men leeft. Een

samenleving, net zoals een vereniging, kan maar naar behoren functioneren als er een minimum aan eensgezindheid is omtrent opvattingen, waarden, normen, gebruiken en gewoonten.

Niettegenstaande de noodzaak tot die minimale eensgezindheid heeft de toenemende kennis van gebruiken en gewoontes van andere culturen de opvatting doen ontstaan dat waarden relatief zijn. Die scepsis over de objectiviteit en universaliteit van waarden ontstond reeds in de renaissance. De bevindingen van de wetenschappelijke antropologie van de 19de en 20ste eeuw lieten velen concluderen dat er helemaal geen ‘sokkel van waarden’ mogelijk is voor de mensheid als geheel. We zouden versplinterd en van elkaar gedifferentieerd in zeer uiteenlopende culturen leven. Net zoals de duizenden talen die gesproken worden vaak onderling volstrekt incompatibel en onbegrijpelijk zijn, zo ook zou elke cultuur onder een stolp leven, met unieke waarden, normen, regels, gewoonten en gebruiken. Het 20ste-eeuwse postmodernistische en cultuur-relativistische gedachtegoed versterkte dit beeld. Elke cultuur heeft haar eigen waarheden, er bestaat niet zoiets als een objectieve waarheid over de werkelijkheid, en al zeker niet over waarden en normen. Ze zijn en blijven relatief en een waardehiërarchie heeft op geen enkele wijze een objectieve basis. Ze kan louter door middel van macht, dreiging en sancties afgedwongen worden. Die opvatting heeft het voordeel dat ze misplaatste superioriteitsopvattingen over waarden betwist, maar het nadeel is dat ze zichzelf in de staart bijt. Als alle waarden gelijkwaardig zijn, dan is er geen fundamenteel argument om wie zijn waarden – als

DE GEMEENSCHAPPELIJKE SOKKEL VAN WAARDEN

individu, gemeenschap of natie – toch als superieur beschouwt in het ongelijk te stellen. De problematiek komt neer op het tolerant zijn tegenover het intolerante: de waarde van het tolerant zijn veroorzaakt aldus haar eigen ondergang.

VERBINDENDE WAARDEN

Er ontwikkelde zich evenwel ook een tendens om op zoek te gaan naar verbindende waarden die zich richten op de eenheid in de verscheidenheid en die groepen mensen die anders geïsoleerd van elkaar bestaan, kunnen verbinden. De achterliggende gedachte is dat we, ondanks de

soms verbluffende culturele verschillen, in wezen toch verenigd zijn door enkele fundamentele eigenschappen en uiteindelijk ook meerdere fundamentele waarden delen. Mensen over de hele wereld behoren tot een en dezelfde soort. Wie er van heel dichtbij naar kijkt, ziet wellicht vooral verschillen. Maar wie wat afstand neemt, merkt vooral de overeenkomsten op. Alle culturen hebben vergelijkbare basiswaarden, zoals zorg en liefde voor de kinderen, rechtvaardigheid en wederkerigheid in

interacties, respect voor ouderen en voor mensen met bijzondere vermogens en kennis, enzovoort. We mogen dan wel psychologisch, ideologisch en cultureel in bijzondere mate flexibel zijn, we zijn niet zo kneedbaar dat we de kernaspecten van de menselijke natuur kunnen ‘wegboetsen’. De antropoloog Donald Brown was een van de eersten in onze tijd om zijn onderzoek te focussen op die overeenkomsten in plaats

van op de verschillenⁱⁱ. Zijn bevindingen sluiten aan bij een lange traditie die haar wortels vindt in sommige aspecten van het joods-christelijke en Grieks-Romeinse denken om mensen nader tot elkaar te brengen, ondanks de onderliggende verschillen. De stoïcijnen bijvoorbeeld gaven al aan dat de ethiek datgene moet beklemtonen wat goed is voor de gehele mensheid; een opvatting die aansluit bij de moraal in de parabel van de barmhartige Samaritaan (evangelie van Lucas, 10:25-37). Mede dankzij het toenmalige gedachtegoed dat vanuit de islamitische wereld Europa binnenkwam, werkten diverse humanistische auteurs dit verder uit na de middeleeuwen, zie bijvoorbeeld Pico della Mirandola's beroemde *Rede over de menselijke waardigheid*.

‘Elke cultuur heeft haar eigen waarheden, er bestaat niet zoiets als een objectieve waarheid over de werkelijkheid, en al zeker niet over waarden en normen.’

Een groot aantal 17de- en 18de-eeuwse auteurs creëerden vervolgens, in diverse landen en talen, het geheel aan filosofische opvattingen dat we samenvattend de *Aufklärung* of de verlichting noemen. Daar vinden we de geëxpliciteerde basiswaarden die tot op heden de westerse wijze van samenleven kenmerken, zoals de scheiding der machten; het belang van eerlijke politiek en justitie; vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid; het autonome gebruik van de rede; tolerantie, rechtvaardigheid en respect voor andere culturen; en bescherming van de meest kwetsbaren in de samenleving. Dit hele corpus van basiswaarden leidt tot de fundamentele

ii Zie zijn boek *Human Universals* (1991) en de lijst die hij opstelde van universeel menselijke eigenschappen, gewoonten en gebruiken: <http://condor.depaul.edu/mfiddler/hyphen/humunivers.htm>.

DE GEMEENSCHAPPELIJKE SOKKEL VAN WAARDEN

gedachte dat iedereen – ongeacht welke huidskleur, leeftijd, afkomst of geslacht men heeft, welke taal men spreekt en welke levensbeschouwing men aanhangt – dezelfde rechten heeft. Mensen, alle mensen, zo stelde de grote Duitse verlichtingsfilosoof Immanuel Kant, zijn steeds doelen op zich en kunnen nooit louter als middel beschouwd wordenⁱⁱⁱ.

Ondanks meerdere calamiteiten in de 19de en 20ste eeuw hebben de basiswaarden van de verlichting tot de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) geleid. Er wordt nog steeds over geredetwist of de UVRM niet te sterk eurocentrisch is, of ze niet vooral de westerse waarden, gegroeid uit de verlichting, centraal plaatst en in die zin zelfs potentieel discriminerend of racistisch kan zijn. Sommige auteurs verwerpen vanuit die optiek de verlichtingswaarden. Ze zouden een verdoken westers superioriteitsgevoel tot uitdrukking brengen en een legitimatie zijn tot de onderdrukking en het ‘bekeren’ van niet-westerse culturen. Dit komt feitelijk ook neer op het in vraag stellen van de kernapecten van de westerse, liberale democratieën, aangezien daarin de verlichtingswaarden dominant aanwezig zijn. Sterker nog, zonder de verlichtingswaarden zouden de huidige democratieën niet eens bestaan.

NAAR EEN WERKBAAR EVENWICHT TUSSEN BASISWAARDEN

Men kan er hoe dan ook moeilijk omheen dat de verlichtingswaarden, en de kernapecten van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, fundamenteel verweven zijn met de basisstructuur van een toenemend aantal samenlevingen. In democratieën zoals de onze bestaat een grote consensus over het belang van deze waarden. Er zijn uiteraard nog steeds diverse opinies die hiermee in strijd zijn, bijvoorbeeld vormen van religieus fundamentalisme, van racisme en seksisme. Maar een toenemende meerderheid, zeker sinds de Tweede Wereldoorlog, wil niet meer inboeten op het belang van de mensenrechten en stelt waarden zoals vrijheid, gelijkheid, broederlijkheid, tolerantie, zelfbeschikking,

iii Ludo Abicht, *De Verlichting Vandaag* (Houtekiet, 2007)

redelijkheid, rechtvaardigheid, vrije meningsuiting en respect voor andere opinies en andere levenswijzen centraal in haar mens- en wereldbeeld en in haar politieke en levensbeschouwelijke ideologie^{iv}. Deze waarden plaatsen we in liberale democratieën op een sokkel. Ze kunnen ons onderling voor dilemma's plaatsen en in sommige situaties zelfs onverzoenbaar lijken, maar een grote meerderheid streeft ernaar om een evenwicht te zoeken en een *modus vivendi* na te streven die met alle basiswaarden maximaal rekening houdt. Het is in wezen ook de fundamentele taak van de politiek: een leefbaar evenwicht vinden tussen deze basiswaarden. Niets in dezen is zeker, maar de kans dat deze tendens zich doorzet, ook naar andere landen toe, lijkt op langere termijn behoorlijk groot^v.

iv Voor de evolutie van het waardepatroon in Europa, zie de studies van de *European Value Survey*: <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>

v Zie Michael Shermer, *The Moral Arc. How Science Leads Humanity Towards Truth, Justice and Freedom* (2015) en Steven Pinker, *The Better Angels of Our Nature. Why Violence Has Declined* (2011) en *Enlightenment Now. The Case for Reason, Science, Humanism and Progress* (2018).